

تحلیل محتوای کتاب‌های پیام آسمانی دوره اول متوسطه بر اساس مؤلفه‌های هویت دینی

* سید/ابراهیم میرشاه‌جعفری

E-mail: jafari@edu.ui.ac.ir

** لیلا حشمتی‌فر

E-mail: l.heshmatifar@edu.ui.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۲۴

چکیده

هدف از مطالعه حاضر تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پیام‌های آسمانی دوره‌ی اول متوسطه براساس مؤلفه‌های هویت دینی است. جامعه آماری پژوهش، کتاب‌های پیام آسمانی دوره اول متوسطه (هفتم، هشتم و نهم) است. استفاده از فهرست و ارسای تحلیل محتوا به‌عنوان ابزار پژوهش، ۲ مؤلفه اصلی، ۴ مؤلفه فرعی و ۲۳ معرف یا شاخص دارد. تعیین روایی آن براساس نظر متخصصان تعلیم و تربیت و پایایی آن برحسب نسبت مؤلفه‌های مورد توافق به کل مؤلفه‌ها برابر ۰/۸۲. به دست آمده است. اطلاعات با استفاده از روش تحلیل محتوا تجزیه و تحلیل شد. نتایج نشان داد که مؤلفه شناختی در هر سه پایه بیش از مؤلفه‌های دیگر هویت دینی مورد توجه است. مؤلفه اجتماعی، عاطفی و فرهنگی در جایگاه بعدی قرار گرفته‌اند. به‌طورکلی می‌توان این‌طور نتیجه‌گیری کرد که کتاب پیام‌های آسمانی به هویت دینی توجه کرده است. اما سهم مؤلفه شناختی از سایر مؤلفه‌ها بیشتر بوده است.

کلید واژه‌ها: تحلیل محتوا، هویت دینی، پیام‌های آسمانی، دوره اول متوسطه.

* دکتری برنامه‌ریزی درسی، استاد گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان، عضو هیأت علمی

** دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی، گروه علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان، نویسنده مسئول

مقدمه و طرح مسأله

از بین دوران‌های مختلف زندگی انسان، نوجوانی از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین دوران زندگی هر فرد محسوب می‌شود. این مرحله‌ی بینابینی، در گذر از کودکی به بزرگسالی، سرآغاز تحولات و دگرگونی‌های جسمی، روانی و اجتماعی است که بر عملکرد او در بزرگسالی تأثیر گذاشته و منجر به ایجاد نیازهای متفاوت مخصوص این گروه سنی خواهد شد (کلین و ویلسون، ۲۰۰۲: ۱۹۰). جوانی جمعیت، یکی از بارزترین ویژگی‌های جمعیتی کشورهای ناحیه‌ی مدیترانه شرقی، عضو سازمان بهداشت جهانی و از جمله کشور ایران است (مرکز آمار ایران، ۲۰۱۱: ۹۵). اغلب صاحب‌نظران اعتقاد دارند که نوجوانی فرآیندی زیست‌شناختی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی است (یودر، ۲۰۰۰: ۹۵). یکی از ابعاد مهم تحول در این دوره تلاش نوجوان برای کسب هویت در ابعاد مختلف است. هویت به‌عنوان نقطه تعامل بین خود و دیگر افرادی که فرد را احاطه کرده‌اند تعریف می‌شود (بیرس و گوسینس، ۲۰۰۸: ۱۶۶). انسان‌ها به‌طور کلی طبع فردی و اجتماعی دارند، این دو عامل تعیین‌کننده رفتار و عملکرد فرد است، که از آن به هویت تعبیر شده است (کوستافونت و ترموساباسلز، ۲۰۰۸: ۲۴۶۵). هویت پویا و متحول است و هیچ‌گاه مفهومی ثابت نداشته است. از جمله گونه‌ها و لایه‌های مهم هویت، هویت دینی است. هویت دینی از مهم‌ترین عناصر ایجادکننده همگنی و همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرآیندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل‌گیری سایر هویت‌ها دارد (کلاتری، عزیزی و زاهد زاهدانی، ۱۳۸۸). چنان‌چه هویت اخلاقی و هویت مذهبی با هویت شخصی افراد در ارتباط هستند (سم، امبر، ندالا و سز، ۲۰۱۷: ۹۶). دین، دینداری و هویت دینی در نظریه‌ها و پژوهش‌های علوم اجتماعی همواره مورد توجه بوده است. این‌که هویت دینی نقش پررنگی در زندگی مردم دارد، امری پذیرفته شده در میان دانشمندان علوم اجتماعی است.

با توجه به بالا بودن گرایش دینی و دینداری در جامعه ایرانی و داشتن اولویت و اهمیت ابعاد شناختی، اعتقادی، عاطفی و مناسکی (حیدری، ۱۳۹۶: ۳) نیاز است که پرورش و تحکیم هویت دینی در برنامه درسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار باشد. لزوم تدوین کتاب پیام‌های آسمانی در بخشی از برنامه درسی نوجوانان در دوره متوسطه بر

اهمیت این موضوع افزوده است. دانش‌آموزان در دوره نوجوانی با بحران‌های هویتی متعددی روبرو خواهند شد. بحران هویت دینی یکی از مسائلی است که در پرتو عوامل گوناگون از جمله برنامه درسی می‌تواند، بررسی شود. کتاب پیام آسمانی با دربرداشتن آیات، احادیث، داستان‌های قرآنی و نمونه‌های عینی زندگی روزمره می‌تواند به نوجوانان در شناخت و تحکیم این هویت کمک کند. از این طریق ابعاد مغفول هویتی مشخص می‌شوند. شناسایی این عوامل می‌تواند بخش کوچک، اما مهم هویت را بازبینی کنند. پرداختن به کتاب پیام آسمانی به‌عنوان ابزار پرورش دینی از ضروریات است. از آن جهت که پژوهش‌های انگشت شماری به مقوله کتاب پیام آسمانی پرداخته و هویت دینی را در آن بررسی کرده‌اند. از این‌رو هدف پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمانی براساس مؤلفه‌های هویت دینی است.

با توجه به مطالب گفته شده، سؤال‌های زیر مطرح است:

- ۱- تاچه اندازه به مؤلفه‌های هویت دینی در متن کتاب پیام‌های آسمانی توجه شده است؟
- ۲- تا چه اندازه به مؤلفه‌های هویت دینی در آیات و روایات کتاب پیام‌های آسمانی توجه شده است؟
- ۳- تا چه اندازه به مؤلفه‌های هویت دینی در تمرین و فعالیت‌های کلاسی کتاب پیام‌های آسمانی توجه شده است؟

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های اندکی به نقش هویت دینی در آموزش و پرورش پرداخته‌اند. که در ادامه به آنها اشاره می‌شود: ازغندی و محمدی‌مهر (۱۳۹۴: ۳۹) پژوهشی با عنوان بازنمایی هویت ملی در کتاب‌های فارسی مقطع دبستان انجام داده‌اند. نتایج نشان داده است سطوح هویتی بین هویت‌های خرد و کلان رعایت شده است. آقامحمدی (۱۳۹۴: ۷۳) در پژوهش خود درخصوص بررسی میزان انعکاس شاخصه هویت و مؤلفه‌های آن در متون درسی ابتدایی به این نتیجه رسیده است که میزان توجه به شاخصه هویت اسلامی در برنامه درسی از دیدگاه معلمان در بعد اعتقادی و رفتاری بیشتر از حد میانگین و در بعد تاریخی در حد میانگین و در بعد سیاسی و فرهنگی کمتر از حد میانگین است. قادرزاده (۱۳۹۲: ۸۱) در پژوهشی با عنوان آموزش و پرورش و هویت ملی و دینی به این نتیجه رسید که جهت‌گیری دینی و ملی معلمان، تعامل با اولیای مدرسه، یادگیری تعاملی و مشارکت در فعالیت‌های فوق‌برنامه هویت‌های دینی و ملی را در جهت مثبت

پیش‌بینی می‌کند. هم‌چنین یکی از مهم‌ترین ابزارهای آموزش و پرورش در انتقال و آموزش هویت دینی کتاب درسی است. در حقیقت پیام‌هایی که از طریق محتوای متون درسی به دانش‌آموزان ارائه می‌شود، به صورت مستقیم و غیرمستقیم، در انتقال هویت دینی آنان اثرگذار است. مهنا (۱۳۹۱: ۱) در پژوهش خود، به این نتیجه رسید که کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در حد نسبتاً بالایی توانسته است دانش‌آموزان را با مؤلفه‌های هویت دینی از قبیل، خداشناسی، آخرت‌گرایی، اولیای دینی، احکام دینی، مفاخر مذهبی، قرآن و سنت، اخلاقیات اسلامی، مناسبت‌های دینی، نمادهای دینی، آداب و مهارت‌های اسلامی (طرح کرامت) و نماز جماعت آشنا کند و نقش اساسی در آموزش عینی این مفاهیم به دانش‌آموزان دوره دبستان را داشته‌اند و نیز از نظر این آزمودنی‌ها، آموزش آداب و مهارت‌های اسلامی به دانش‌آموزان، برگزاری نماز جماعت و اجرای برنامه آغازین در مدرسه و برگزاری کلاس‌های آموزش خانواده برای اولیاء تأثیر به سزایی در تقویت هویت دینی دانش‌آموزان دارد. افتخاری (۱۳۸۸: ۱) در پژوهشی دیگر، به این نتیجه رسیده است که هویت ملی ارائه شده در کتاب‌های درسی تأکیدی یک‌جانبه بر هویت دینی، شیعی و ولایت‌مداری دارد و نسبت به سایر منابع هویتی ایرانیان کم توجه است و از این جهت شکافی در هویت‌یابی جامعه ایرانی ایجاد می‌کند.

چارچوب نظری و مفهومی

هویت: هویت واژه‌ای عربی و به معنای ذات و حقیقت شیء است. هویت ریشه در زبان لاتین دارد و از Identitas ریشه گرفته است. Identitas از idem به معنای مشابه و یکسان منشأ گرفته و دو معنای تشابه و تمایز دارد. هویت با در نظر آوردن وجه تمایز آن عبارت است از مجموعه ویژگی‌های فردی که شخص به واسطه آن خود را متمایز از دیگران دانسته و به تعامل با دیگران می‌پردازد. هویت در معنای دیگر آن بر ویژگی همسانی که براساس آن افراد می‌توانند با یکدیگر پیوند داشته باشند دلالت دارد (نظرپور و عمادی، ۱۳۸۸ به نقل از ماهروزاده، ۱۳۹۲: ۱۴۴). هویت در سنین گوناگون به صور متفاوت نمایان می‌شود. حساس‌ترین دوره برای یافتن هویت، نوجوانی است. نوجوان و جوانان اغلب می‌پرسند: من کیستم؟ به کجا می‌روم؟ این‌که آنها چگونه به این سؤال‌ها پاسخ می‌دهند، در نوع روابطی که برقرار می‌کنند نقش مهمی دارد (فیست و فیست، ۲۰۰۲: ۲۸۷).

یکی از مفاهیم اساسی در نظریه تحول روانی - اجتماعی اریکسون هویت من و چگونگی تحول آن است. اریکسون معتقد است که فرد در طول زندگی خود یک

وظیفه اساسی دارد که بسیار مهم است و آن ساخت و نگهداری احساسی نیرومند از هویت من است (لواسانی و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۶). هم‌چنین در سند تحول بنیادین، هویت به معنای برآیند مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، اعمال و صفات آدمی است (سند چشم‌انداز، ۱۳۹۲: ۱۱).

در جایی دیگر استرایکر نگرش‌های هویت را در سه گروه تقسیم کرده است: الف) دیدگاه‌هایی که نگرش فرهنگی و جمعی دارند. ب) دیدگاه‌هایی که بر ارتباطات، نقش افراد، انگیزش و غیره تأکید دارد و به دیدگاه نظریه هویت شهرت یافته‌اند. دانشمندانی چون بورک، استرسکر، مک کل و سیمونز در این بخش جای دارند. ج) سومین دیدگاه در مورد هویت، در آثار تاجفل و افرادی چون جان ترنر، هوگ و ریچر تحت عنوان نظریه هویت اجتماعی مشاهده می‌شود (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۲۹). هر یک از دیدگاه‌هایی که مطرح شد هویت را با نگرش‌های خاص خود تعریف کرده‌اند. در هر قسمت، هویت با جایگاهی متفاوت در زمینه‌های گوناگون رشد می‌یابد.

هویت دینی و مؤلفه‌های آن: ملاک‌های متعددی درباره نقش دین در خودشناسی و هدفمندی انسان وجود دارد. هویت انسان برخاسته از عقیده، اعمال و اخلاق است و در مسیر تلاش او در سیر جوهری تحقق می‌یابد (دهقان سیمکانی، ۱۳۹۳: ۹۲).

بر کسی پوشیده نیست که انسان فطرتاً خداجو آفریده شده است و میل و گرایش باطنی به خدا دارد. به عبارتی از آموزه‌های ذاتی مختص انسان که تعبیر به فطرت می‌شود در سه بعد معرفتی، شناختی، گرایشی و توانشی به ترتیب در انسان حس خدایی و میل به خداگرایی و توانایی قرب الی‌الله وجود دارد که در نهاد آدمی به ودیعه گذاشته شده است (اکبری، ۱۳۸۷: ۲۲۴). چنان‌که خداوند در قرآن کریم خطاب به پیامبر اکرم می‌فرماید: «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ (غاشیة: ۲۱). ای پیامبر یادآوری کن که تو تنها تذکار دهنده‌ای».

از مهم‌ترین مدل‌های سنجش دینداری در جامعه‌شناسی دین در امریکا که شهرت کاربرد جهانی یافته است، مدل استارک و گلاک (۱۹۶۵) است. با این‌که ایشان تقدم در قائل شدن ابعاد متعدد برای دینداری را به لنسکی (۱۹۶۳) داده، اما به هر صورت این مدل چند بعدی اوست که به یک الگوی رایج در سنجش دینداری تبدیل شده است (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴؛ به نقل از حیدری، ۱۳۶۹: ۹). آقامحمدی (۱۳۹۴: ۷۸) به ارکان سازنده هویت انسان اشاره می‌کند. وی می‌گوید: که ارکان هویت همان اعتقاد، اخلاق و اعمال است و آن کس که واجد عناصر محوری مزبور باشد توانسته، است هویت حقیقی خویش را پیدا کند.

در دستیابی به هویت دینی می‌توان به چهار وضعیت پایبندی به دین، وقفه در هویت دینی، تعلیق در هویت‌یابی دینی و آشفتگی در هویت دینی اشاره نمود (ماهروزاده، ۱۳۹۲: ۱۴۶):

۱- **پایبندی به دین:** افرادی که در این وضعیت قرار دارند مواضع فکری مشخص داشته، به دین و اصول آن معتقد و پایبند بوده‌اند. ۲- **وقفه در هویت‌یابی دین:** این دسته از جوانان معتقد به تعالیم دینی بوده اما در شکل‌گیری هویت دینی عمدتاً از والدین خود تبعیت می‌کنند. ۳- **تعلیق در هویت‌یابی دینی:** جوانان در این مرحله درصددند تا حقیقت دین را بیابند، اما خود را پایبند به آن نمی‌دانند. از این‌رو ممکن است اعتقادات مذهبی را با اشتیاق دنبال کنند اما مدتی بعد آن را کنار بگذارند. ۴- **آشفتگی در هویت‌یابی دین:** این افراد به دین علاقه چندانی نداشته و در بعضی موارد درباره آن نظر منفی ابراز می‌کنند (ماهروزاده، ۱۳۹۲: ۱۴۶). افرادی که وابستگی مذهبی دارند، هویت مذهبی به آنها کمک می‌کند تا از طریق افزایش درک رفتارها، ارزش‌ها و باورهای درونی فعالیت خود را مدیریت کنند (جوها، رایت و یانگ، ۲۰۱۷: ۵۵). از نظر مفهومی هویت دینی از فرد و انتساب او به دین شروع می‌شود. هویت دینی مجموعه‌ای نسبتاً پایدار از ایستارها است که فرد از رابطه خود با دین دارد و کیفیت واکنش‌های کنشگر در هنگام مواجهه و ارتباط با دین مشخص می‌شود، اما دینداری اصطلاحی عامی است که به ابعاد رفتاری، مناسکی، پیامدی و عاطفی نیز توجه دارد (حاجیانی، ۱۳۸۸؛ به نقل از نادری، چیت‌ساز و شیرعلی، ۱۳۹۴: ۳۰). اریکسون (۱۹۶۸) هویت دینی را به‌عنوان یک منبع پشتیبانی و یکپارچه‌سازی برای بخش‌های مختلف هویت تعریف کرده است. گل محمدی هویت دینی را مجموعه‌ای نسبتاً پایدار و ثابت می‌داند که فرد از رابطه خود با دین در ذهن دارد و به طور مشخص هویت دینی را دارای سه بعد دانسته است: ۱- آگاهی فرد به چگونگی ارتباطش با دین. ۲- پیامدهای ارزشی مثبتی که برای فرد دارد. ۳- احساس خاص فرد از دین یا نسبت به دین خاص و نسبت به دیگران که با دین رابطه‌ای مشابه دارند (گل محمدی، ۱۳۸۹). مروری بر آراء، اندیشه‌ها و آثار تعدادی از متفکران مسلمان مؤید این فرضیه است که تنوع هویت‌های دینی واقعیت داشته و صرفاً بحثی نظری نیست (جوانی، ۱۳۸۴: ۱۵۳). در یک تقسیم‌بندی طالبان (۱۳۹۰) هویت دینی را با سه مؤلفه‌ی عمده دینداری، فرهنگ دینی، تعهد و تعلق دینی بیان کرده است. در میان دانشمندان علوم اجتماعی هویت دینی به‌عنوان مهم‌ترین نقش در زندگی مردم در نظر گرفته شده است (آلوین، فلسون، والکر و توفیس، ۲۰۰۶):

۵۳۱؛ کیسلین، سورل، مونگمری و کلول، ۲۰۰۶: ۱۲۷۰). اگرچه این نوع از هویت بسیار مرسوم و تأثیر گذار در زندگی انسان‌ها است، اما عوامل و شرایطی هم بر کم رنگ شدن آن تأکید می‌کنند. چنانچه هر قدر میزان استفاده افراد از اینترنت و ماهواره بیشتر شود میزان هویت دینی آنها کاهش می‌یابد (سفیری و نعمت الهی، ۱۳۹۱: ۳۹).

آموزش و پرورش و نقش آن در هویت دینی: یکی از عواملی که منجر به هویت دینی می‌شود، آموزش و پرورش است. از نگاه رسمی و در نظام آموزش و پرورش هویت دینی موجب بالندگی افراد و آرامش ذهنی آنها شده و تعهد افراد به اصول اخلاقی را تقویت می‌کند (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). مدارس وابسته به فرقه‌های مختلف ادعا می‌کنند بسیاری از خانواده‌های مذهبی فرزندان خود را برای حفظ هویت دینی به این مدارس می‌آورند (چوهرن زادا، ۲۰۰۶: ۱۹۰). و والدین برای ارتقاء و رشد هویت دینی، فرزندان خود را به مدارس می‌سپارند (ایناسکون، ۱۹۹۰: ۲۹۷؛ ایناسکون، ۱۹۹۸: ۱۴۶۵). در آموزش و پرورش کتاب‌ها و منابع چاپی از عواملی است که منجر به شکل‌گیری هویت دینی می‌شود. توسعه هویت دینی به پذیرش توسط دیگران و آموزش از طریق کتاب‌های درسی بستگی دارد (فالت، بایسو و ورکیتن، ۲۰۱۰: ۷۶۰). با توجه به آموزش عمومی رایگان و جامعه‌ی آماری بالایی که از آن استفاده می‌کنند، کتاب‌های درسی می‌توانند نقش بسیار مؤثری در شکل‌گیری و انتقال مفاهیم هویتی در دانش‌آموزان داشته باشند. در واقع آموزش و پرورش می‌تواند از مجرای کتاب‌های درسی به خصوص آیات و روایات کتاب پیام‌های آسمانی نقش مهمی در انتقال هویت دینی ایفا کند.

روش و جامعه آماری پژوهش

در این پژوهش محتوای کتاب‌های پیام آسمانی به لحاظ توجه به هویت دینی و مؤلفه‌های آن، ۱- ذاتی (شناختی و عاطفی) ۲- پیامدی (فرهنگی و اجتماعی) با استفاده از فهرست واری، مورد بررسی قرار گرفته و با توجه به ماهیت مطالعه از روش تحقیق تحلیل محتوا استفاده شده است.

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش شامل ۳ جلد کتاب پیام آسمانی دوره اول متوسطه (هفتم، هشتم و نهم) در سال تحصیلی ۹۶-۹۵ است. به این ترتیب کل جامعه آماری به لحاظ توجه

به هویت دینی و مؤلفه‌های آن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. به عبارت دیگر در این تحقیق از روش نمونه‌گیری استفاده نشده است.

ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش برای تحلیل محتوای کتاب‌های مورد نظر، از فهرست و ارسسی تحلیل محتوا که براساس مبانی علمی و دینی ساخته شده است، استفاده شد. این ابزار دارای ۲ مؤلفه اصلی، ۴ مؤلفه فرعی و ۲۳ معرف برای هر مؤلفه است. در ادامه به هریک از این ابعاد اشاره شده است:

به هنگام طراحی معرف‌هایی برای سنجش مؤلفه‌های هویت دینی، معرف‌هایی استفاده و طراحی شد، که معرف مؤلفه‌های هویت دینی باشد. مؤلفه‌های پیشنهادی در قالب دو بخش **مؤلفه‌های ذاتی** و **مؤلفه‌های پیامدی** هویت دینی قابل تمیز است. مؤلفه‌های ذاتی به مؤلفه‌هایی اطلاق می‌شود که جزء جدا ناشدنی هویت دینی و مشتمل بر دو مؤلفه شناختی و عاطفی است و مؤلفه‌های پیامدی جزء جداشدنی و مشتمل بر مؤلفه اجتماعی و فرهنگی است (رئوفی، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

مؤلفه ذاتی شناختی: شامل ارزش‌ها، هنجارها، باورها (ایمان) و اعتقادات است. در اینجا لازم است با توجه به درهم تنیدگی دو مفهوم عقیده و ایمان، توضیحاتی داده شود. براساس آموزه‌های اسلامی، عقیده محتوای نظری یک آیین است که ناظر بر موضوع‌های بنیادین هستی‌شناختی و مسائل غایی حیات است، اما ایمان شدت عمق و دل‌بستگی و میزان اعتماد و اتکای به آن محتوا را می‌رساند (رئوفی، ۱۳۸۹: ۱۰۷). به منظور سنجش این مؤلفه، معرف‌هایی از قبیل اعتقاد به خداوند، اعتقاد به مسأله نبوت و امامت، اعتقاد به کتاب آسمانی (قرآن کریم)، باور به مسأله معاد، اعتقاد به مهدویت، اعتقاد به مرجعیت و تقلید پیشنهاد شده است.

مؤلفه ذاتی عاطفی: مؤلفه عاطفی مشتمل بر احساسات، نیازها و تمایلات است. البته منظور احساسی است که ریشه معرفتی و شناختی دارد، نه صرفاً ریشه بیولوژیک و فیزیولوژیک. برای مثال احساس تعلق فرد دیندار به دین، ریشه در شناخت و معرفت وی دارد و با احساس طفل خردسال به مادرش (ریشه بیولوژیک) متفاوت است. به منظور سنجش این مؤلفه معرف‌هایی از قبیل، احساس تعلق به دین، احساس آرامش به هنگام نیایش و عبادت، احساس تقرب و نزدیکی به خداوند، احساس افتخار به مسلمان بودن، احساس غرور و افتخار از موفقیت مسلمانان، احساس بی‌زاری و تنفر از خدشه‌دار شدن اسلام و احساس همدردی و مسؤولیت در قبال سایر مسلمانان پیشنهاد شد.

مؤلفه پیامد اجتماعی: این مؤلفه با مجموعه‌ای از نشانگرهای اجتماعی سروکار دارد که مرز میان گروه‌های دینی را تعریف می‌کند و به شخص اجازه می‌دهد که میان درون گروه و برون گروه تمایز قائل شود. مؤلفه اجتماعی با تعریف رسمی و عملی تعلق اجتماعی مرتبط است. به منظور سنجش معرف‌هایی از قبیل رعایت امانتداری، دستگیری از محرومان، رعایت حدود شرعی در روابط نامحرمان، مدنظر قرار دادن دین‌مداری به‌عنوان یک شاخص در مسأله انتخاب همسر، لزوم هماهنگی میان ارزش‌های شغلی با ارزش‌های دینی و عدم تخطی از احکام اقتصادی دین به‌هنگام دادوستد و معاملات تجاری پیشنهاد شد.

مؤلفه پیامدی فرهنگی: این مؤلفه حاوی مجموعه‌ای از عناصر نمادین است که میراث سنتی خاصی را تشکیل می‌دهد. آیین‌ها و رموز آیینی، سبک غذا خوردن، لباس پوشیدن و نیز هنر و آفریده‌های زیباشناختی و نظایر آن‌که با نظام اعتقادات فرد مرتبط هستند، مجموعاً مؤلفه فرهنگی را تشکیل می‌دهند. به منظور سنجش مؤلفه فرهنگی، معرف‌هایی از قبیل التزام به پوشش اسلامی و شرکت در مراسم و آیین‌های مذهبی از جمله مراسم دهه محرم، آداب غذا در اسلام پیشنهاد شد.

برای تعیین روایی فهرست و ارسنی تحلیل محتوا، از روش روایی محتوایی و نظر متخصصان استفاده شد، بدین ترتیب که فرم اولیه تحلیل محتوای کتاب‌های پیام آسمانی از منظر هویت دینی و مؤلفه‌های آن در اختیار چهار نفر از صاحب‌نظران این حوزه قرار گرفت که پس از اعمال نظرات آنها، و ارسنی تحلیل محتوای نهایی در قالب ۲۳ معرف تهیه شد. برای تعیین پایایی ابزار نیز با استفاده از فرمول «نسبت مؤلفه‌های مورد توافق به کل مؤلفه‌ها» برابر ۰/۸۲، به دست آمده است.

$$C.R. = \frac{19+20+18+19}{4.23} = 0/82$$

تکنیک گردآوری اطلاعات

تکنیک جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش روش بررسی اسناد و مدارک است. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از محتوا از رویکرد توصیفی - تحلیلی استفاده شد. در این روش در گام اول مشاهده اطلاعات موجود به‌صورت دقیق سپس واحدهای تحلیل (متن، آیات و روایات و فعالیت‌های کلاسی) در هر درس براساس

میزان برخورداری یا عدم برخورداری آنها از مؤلفه‌های هویت دینی مشخص شد. پس از کدگذاری، اطلاعات در قالب جدول‌های توزیع فراوانی و درصد ارائه شده‌اند.

یافته‌های پژوهش

۱- تا چه اندازه به مؤلفه‌های هویت دینی در متن و عنوان‌های کتاب توجه شده است؟

جدول شماره ۱: بررسی مؤلفه‌های هویت دینی در متن کتاب

مؤلفه	پایه هفتم		پایه هشتم		پایه نهم	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شناختی	۲۹	۸۰/۵۵	۲۰	۴۵/۴۵	۳۵	۶۴/۸۱
عاطفی	۳	۸/۳	۲	۴/۵۴	۱	۱/۸۵
اجتماعی	۴	۱۱/۱۱	۱۸	۴۰/۹۰	۱۴	۲۵/۹۲
فرهنگی	-	-	۴	۹/۰۹	۴	۷/۴۰

براساس یافته‌های جدول شماره ۱، میزان توجه در متن و عنوان‌های کتاب به مؤلفه شناختی در پایه هفتم (۸۰/۵۵)، هشتم (۴۵/۴۵) و نهم (۶۴/۸۱) بوده است. به مؤلفه عاطفی در پایه هفتم (۸/۳)، هشتم (۴/۵۴) و نهم (۱/۸۵) پرداخته شده است. مؤلفه اجتماعی در پایه هفتم با (۱۱/۱۱)، هشتم (۴۰/۹۰) و نهم (۲۵/۹۲) بوده است. مؤلفه فرهنگی در پایه هشتم (۹/۰۹) و در نهم (۷/۴۰) است.

۲- تا چه اندازه به مؤلفه‌های هویت دینی در آیات و روایات کتاب توجه شده است؟

جدول شماره ۲: بررسی مؤلفه‌های هویت دینی در آیات و روایات

مؤلفه	پایه هفتم		پایه هشتم		پایه نهم	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شناختی	۴۱	۷۱/۹۲	۳۳	۵۷/۸۹	۲۵	۴۹/۰۱
عاطفی	۶	۱۰/۵۲	۹	۱۵/۷۸	۱۲	۲۳/۵۲
اجتماعی	۸	۱۴/۰۳	۱۴	۲۴/۵۶	۱۳	۲۵/۴۹
فرهنگی	۲	۳/۵۰	۱	۱/۷۵	۱	۱/۹۶

براساس یافته‌های جدول شماره ۲، میزان توجه در آیات و روایات به مؤلفه شناختی در پایه هفتم (۷۱/۹۲)، هشتم (۵۷/۸۹) و نهم (۴۹/۰۱) بوده است. به مؤلفه عاطفی در پایه هفتم (۱۰/۵۲)، هشتم (۱۵/۷۸) و نهم (۲۳/۵۲) پرداخته شده است. مؤلفه اجتماعی

در پایه هفتم با (۱۴/۰۳)، هشتم (۲۴/۵۶) و نهم (۲۵/۴۹) بوده است. مؤلفه فرهنگی در پایه هفتم ۳/۵۰، هشتم (۱/۷۵) و نهم (۱/۹۶) بوده است.

۳- تاچه اندازه به مؤلفه‌های هویت دینی در فعالیت‌های کلاسی کتاب توجه شده‌است؟

جدول شماره ۳: بررسی مؤلفه‌های هویت دینی در فعالیت‌های کلاسی کتاب

مؤلفه	پایه هفتم		پایه هشتم		پایه نهم	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شناختی	۳۲	۵۹/۲۵	۱۹	۳۶/۵۳	۳۴	۶۵/۳۸
عاطفی	۱۰	۱۸/۵۱	۱	۱/۹۲	۵	۹/۶۱
اجتماعی	۸	۱۴/۸۱	۲۴	۴۶/۱۵	۸	۱۵/۳۸
فرهنگی	۴	۷/۴۰	۸	۱۵/۳۸	۵	۹/۶۱

براساس یافته‌های جدول شماره ۳، میزان توجه در فعالیت‌های کلاسی به مؤلفه شناختی در پایه هفتم (۵۹/۲۵)، هشتم (۳۶/۵۳) و نهم (۶۵/۳۸) بوده است. به مؤلفه عاطفی در پایه هفتم (۱۸/۵۱)، هشتم (۱/۹۲) و نهم (۹/۶۱) پرداخته شده است. مؤلفه اجتماعی در پایه هفتم با (۱۴/۸۱)، هشتم (۴۶/۱۵) و نهم (۱۵/۳۸) بوده است. مؤلفه فرهنگی در پایه هفتم (۷/۴۰)، هشتم (۱۵/۳۸) و نهم (۹/۶۱) بوده است.

جدول شماره ۴: بررسی هویت دینی (تمام مؤلفه‌ها) در کتاب

مؤلفه	پایه هفتم		پایه هشتم		پایه نهم	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شناختی	۱۰۲	۶۹/۳۸	۷۲	۴۷/۰۵	۹۴	۵۹/۸۷
عاطفی	۱۹	۱۲/۹۲	۱۲	۷/۶۴	۱۸	۱۱/۴۶
اجتماعی	۲۰	۱۳/۶۰	۵۶	۳۵/۶۶	۳۵	۲۲/۲۹
فرهنگی	۶	۴/۰۸	۱۳	۸/۲۸	۱۰	۶/۳۶

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به این امر که هویت دینی در جامعه امروزی به‌عنوان یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در بین نوجوانان است. پژوهش حاضر درصدد بوده تا به بررسی هر یک از مؤلفه‌های هویت دینی در کتاب پیام‌های آسمانی بپردازد. از این‌رو تمام مؤلفه‌های تحلیل در یک جدول جمع‌آوری شد تا با بررسی آن بتوان نسبت به هویت دینی

نتیجه‌گیری کلی شود. با توجه به جدول شماره ۵، مؤلفه شناختی در تمامی پایه‌ها دارای رتبه نخست و بالاترین توجه را دارد. آنچه بسیار حائز اهمیت است میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های هویت دینی است. زیرا مجموع مؤلفه‌ها، هویت دینی یک فرد را تشکیل می‌دهد. اگر تنها به یکی از مؤلفه‌ها پرداخته شود، تعادل در سایر مؤلفه‌ها برقرار نخواهد شد و منجر به شکل‌گیری هویت ناقص می‌شود. باید به این مسأله توجه کرد که عوامل بسیاری در شکل‌گیری هویت دینی نوجوانان مؤثر هستند. آموزش و پرورش و به تبع آن کتاب پیام‌های آسمانی به‌عنوان عامل اثرگذار در انتخاب مناسب و هدایت صحیح دانش‌آموزان در این مسیر نقشی پررنگ دارند. با بررسی مطالعاتی که بر کتاب‌های درسی انجام شده بود، مطالعات اندکی به نقش هویت دینی پرداخته بودند، از آن جمله می‌توان به پژوهش مهنا (۱۳۹۱) اشاره کرد که بر نقش هویت دینی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی پرداخته است. آقامحمدی (۱۳۹۴) نقش کم‌رنگ بعد فرهنگی و سیاسی را در بخش هویت دینی مطرح کرده است. سایر پژوهش‌ها همچون ازغندی و محمدی مهر (۱۳۹۴)، قادرزاده (۱۳۹۲) و افتخاری (۱۳۸۸) به‌طور ضمنی در پژوهش خود هویت دینی را بررسی کرده‌اند.

نقش هویت دینی و توجه به آن از اهمیت بالایی برخوردار است. شناخت، برای گروه سنی نوجوان به‌عنوان معیاری مهم است که اولویت دارد؛ چرا که این دانش‌آموزان باید نسبت به مسائل اساسی از معرفت و بینشی کافی برخوردار باشند تا بتوانند، هویت دینی خود را به درستی شکل دهند. مؤلفه شناختی به‌عنوان پایه و اساس هویت دینی قرار دارد. اما توجه صرف به این موضوع و نادیده انگاشتن دیگر مؤلفه‌ها ممکن است آنها را تنها به شناخت اطلاعات محدود نماید. مؤلفه عاطفی گرچه جز مؤلفه‌های ذاتی به حساب می‌آید و هم‌پای مؤلفه شناختی قرار دارد، نسبت به مؤلفه شناختی در جایگاه پایینی قرار گرفته است. این درحالی است که این دو مؤلفه لازم و ملزوم یکدیگر به حساب می‌آیند. شناخت مسائل دینی و برخورداری از یک نگرش عاطفی در یک راستا قرار می‌گیرد و تکمیل‌کننده یکدیگر خواهند بود. از این‌رو برانگیختن حس عاطفی دانش‌آموزان می‌تواند آنها را در رسیدن به هویت دینی موفق کند. در سویی دیگر، مؤلفه‌های پیامدی قرار گرفته‌اند. مؤلفه‌های پیامدی همان‌طور که از نام آنها مشخص است به پیامد توجه دارند. زمانی به خوبی پدیدار می‌شوند که گام‌های نخستین به درستی برداشته شده باشند. در پایه هفتم و هشتم میزان توجه به مؤلفه شناختی قابل قبول و مورد تأیید است.

اما لازم است همسو با این وجه، مؤلفه عاطفی هم جایگاه بالایی داشته باشد، تا شناخت و دانش را بالا ببرد. این مهم با قرار دادن مثال‌های عینی، توجه به تمرین‌های کلاسی و در برداشتن فعالیت‌هایی که بعد عاطفی دانش‌آموزان را تقویت کند همراه خواهد بود. در پایه نهم نیاز است که میزان مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی هم به طور متوازن افزایش یابد. در این مرحله از رشد، دانش‌آموزان به میزان بیشتری از سال‌های قبل، در تعاملات اجتماعی و فرهنگی قرار می‌گیرند. بر همین اساس اگر در کتاب‌هایی که به‌عنوان عامل هدایتگر مسائل دینی انجام وظیفه می‌کند به درستی و برحسب تغییرات به روز جامعه به این مؤلفه‌ها پرداخته نشود، شکل‌گیری هویت دینی ممکن است در برخی به طور ناقص انجام گیرد. پرداختن به مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی در کتاب‌های درسی از طریق قرار دادن بازدهی‌های کلاسی، سخنرانی‌های مذهبی درخصوص بخش‌های مختلف مطابق با دوره تحصیلی دانش‌آموز و از نزدیک تماشا کردن؛ بافت فرهنگی و اجتماعی به‌صورت گروهی و کلاسی میسر می‌شود.

منابع

- آقامحمدی، جواد (۱۳۹۴)؛ «بررسی میزان انعکاس شاخصه هویت و مؤلفه‌های آن در متون درسی مدارس ابتدایی از دیدگاه معلمان ابتدایی شهرستان دیواندره»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۷، ش ۲، صص ۷۳-۸۸.
- ازغندی، علیرضا؛ محمدی‌مهر، غلامرضا (۱۳۹۴)؛ «بازنمایی هویت ملی در کتاب‌های فارسی مقطع دبستان»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۷، ش ۱، صص ۳۹-۵۲.
- افتخاری، علی (۱۳۸۸)؛ *بررسی هویت ملی در نظام آموزشی (با تأکید بر نقش کتاب ادبیات فارسی)*، پایان‌نامه اخذ درجه کارشناسی‌ارشد، استاد راهنما سیدضیا هاشمی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- اکبری، بهمن (۱۳۸۹)؛ «بحران هویت و هویت دینی»، *پیک نور*، دوره ۶، ش ۴، صص ۲۱۹-۲۳۱.
- جوانی، حجت‌الله (۱۳۸۴)؛ «هویت دینی یا هویت‌های دینی»، *اسلام‌پژوهی*، ش ۱، صص ۱۳۵-۱۵۴.
- حیدری، شقایق (۱۳۹۶)؛ «سنجش هویت جمعی ایرانیان؛ با تأکید بر مؤلفه‌های دینداری»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۸، ش ۲، صص ۳-۲۳.
- دهقان‌سیمکانی، رحیم (۱۳۹۳)؛ «هویت بخشی دین به انسان از دیدگاه علامه جوادی آملی»، *آیین حکمت*، دوره ۶، ش ۱۹، صص ۸۵-۱۱۰.
- رئوفی، علی (۱۳۸۹)؛ «مؤلفه‌های هویت دینی»، *دین و ارتباطات*، دوره ۳، ش ۱۰، صص ۳۵-۵۰.
- سفیری، خدیجه؛ نعمت‌الهی، زهرا (۱۳۹۱)؛ «رابطه ابزارهای جهانی شدن و هویت دینی»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی*، دوره اول، ش ۱، صص ۳۹-۷۰.
- سند چشم‌انداز بیست ساله نظام جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۲). قابل دسترسی در www.Dolat.ir
- شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای عالی آموزش و پرورش وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۰)؛ *مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی جمهوری اسلامی ایران*.

- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۰)؛ «سنجش دینداری و ارزیابی مدل اندازه‌گیری آن در کتاب مبانی نظری مقیاس‌های دینی»، *حوزه و دانشگاه*، دوره ۴، ش ۱۰، صص ۵۲۳-۵۴۶.
- فیست، جس؛ فیست، گریگوری (۲۰۰۲)؛ *نظریه‌های شخصیت*، ترجمه‌ی یحیی سیدمحمدی (۱۳۸۹)، انتشارات: روان.
- قادرزاده، امید (۱۳۹۳)؛ «آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۵، ش ۳، صص ۸۱-۱۰۶.
- کلاتنری، عبدالحسین؛ عزیزی، جلیل؛ زاهدزاهدانی، سعید (۱۳۸۸)؛ «هویت دینی و جوانان»، *تحقیقات فرهنگی ایران*، دوره ۲، ش ۲، صص ۱۲۵-۱۴۱.
- گل‌محمدی، احمد (۱۳۸۹)؛ *جهانی‌شدن فرهنگ هویت*، تهران: نشر نی.
- لواسانی، مسعودغلامعلی؛ خضری‌آذر، هیمین؛ امائی، جواد؛ علیزاده، صابر (۱۳۸۹)؛ «پیشرفت تحصیلی: نقش نیازهای روان‌شناختی و سبک‌های هویت»، *آموزش و یادگیری*، دوره ۱۸، ش ۱، صص ۲۵-۳۸.
- ماهرزاده، طیبه (۱۳۹۲)؛ «جهانی‌شدن و هویت‌یابی دینی نوجوانان»، *تربیت اسلامی*، دوره ۸، ش ۱۶، صص ۱۳۹-۱۶۲.
- مرکز آمار ایران (۲۰۱۱)؛ *کتاب سالانه آمار*، دسترسی آنلاین <http://www.sci.ir/nortal/faces/public/census85>
- مهنا، محمدتقی (۱۳۹۱)؛ «بررسی راهکارهای تقویت هویت دینی در برنامه درسی دوره ابتدایی»، پایان‌نامه اخذ درجه کارشناسی ارشد، استاد راهنما منصور خوشخوئی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پیام‌نور همدان.
- نادری، احمد؛ چیت‌ساز، محمدجواد؛ شیرعلی، ابراهیم (۱۳۹۴)؛ «فراترکیب پژوهش‌های انجام شده در حوزه هویت دینی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۶، ش ۳، صص ۲۷-۴۴.
- Alwin, D.; Felson, J. L.; Walker, E. T., and Tufis, P. A. (2006); "Measuring religious identities in surveys", *Public opinion quarterly*, 70 (4), 530-564.
- Beyers, W., and Goossens, L. (2008); "Dynamics of perceived parenting and identity formation in late adolescence", *adolescence*, 31(2), 165-184.
- Cohen-Zada, D. (2006); "Preserving religious identity through education: Economic analysis", *Urban Economics*, 60(3), 372-398.
- Costa-Font, J., & Tremosa-Balcells, R. (2008); "Support for state opting out and stateless national identity", *Socio-Economics*, 37(6), 2464-2477.
- Erikson, E. H. (1968); *Identity, youth and crisis*, London: Faber & Faber.
- Iannaccone, L. R. (1990); "Religious practice: A human capital approach", *the scientific study of religion*, 297-314.
- Iannaccone, L. R. (1998); "Introduction to the Economics of Religion", *economic literature*, 36 (3), 1465-1495.
- Joshua D. Wright a and Jason R. Young (2017); "Implications of Religious Identity Salience, Religious Involvement, and Religious Commitment on Aggression", *An International journal of theory and research*, 17 (2), 55-68.
- Kiesling, C., Sorell, G. T., Montgomery, M.J., and Colwell, R. K. (2006); "Identity and spirituality", *Developmental Psychology*, 42 (6), 1269-1277.
- Klein, J. D., & Wilson, K. M. (2002); "Delivering quality care: adolescents' discussion of health risks with their providers", *adolescent health*, 30(3), 190-195.
- Phalet, K., Baysu, G., and Verkuyten, M. (2010); "Political mobilization of Dutch Muslims: Religious identity salience, goal framing, and normative constraints", *Journal of Social Issues*, 66 (4), 759-779.
- Sam A., Amber R. C. Nadala, and Seth, J (2017); "The Integration of Personal Identity, Religious Identity, and Moral Identity", *An International journal of theory and research*, 17 (2), 96-107.
- Yoder, A. E. (2000); "Barriers to ego identity status formation: A contextual qualification of Marcia's identity status paradigm"; *adolescence*, 23 (1), 95-106.